

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
“ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

На правах рукопису

Алі Мохаммед Ібрагім Каузі

УДК 72.067.26 (533)

**ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ МІСТ ЄМЕНУ
VII–XIX СТОЛІТЬ**

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам’яток архітектури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата архітектури

Львів – 2002

2.025.4

М 10 + Н 71 - 002.00

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00761873 (W)

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана в Одеській державній академії будівництва і архітектури Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник –

доктор архітектури, доцент
Ралівс Олександр Борисович,
Одеська державна академія
будівництва і архітектури,
завідувач кафедри основ архітектури

Офіційні опоненти –

доктор архітектури, доцент
Шубович Світлана Олександрівна,
Харківська державна академія міського
господарства,
завідувач кафедри проблем архітектури
міського середовища

кандидат архітектури, доцент
Криворучко Юрій Іванович,
Національний університет
“Львівська політехніка”,
завідувач кафедри містобудування

Провідна установа –

Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування
Державного комітету України
у справах будівництва, архітектури
і житлової політики, м. Київ

Захист відбудеться 21 травня 2002 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.35.052.11 у Національному університеті “Львівська політехніка”, 79013, Львів–13, вул. С. Бандери, 12, ауд. 226 головного корпусу.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного університету “Львівська політехніка”, 79013, Львів–13, вул. Професорська, 1.

Автореферат надіслано 5 квітня 2002 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Бевз М.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Республіка Ємен (Аль-Дмухурія ас-Ємен) – одна із суверенних арабських країн Близького Сходу. Актуальною для сучасного об'єднаного Ємену є проблема національної самосвідомості єменської нації, яка полягає у вивченні культурної історичної спадщини, у тому числі стародавніх та середньовічних пам'яток архітектури. Ці проблеми постійно обговорювалися на різних рівнях як національного¹, так і регіонального (міжарабського) характеру – в 1991 році. Про збереження пам'яток національної архітектури Ємену впродовж останніх двадцяти років виявляє турботу міжнародна організація ЮНЕСКО, з допомогою якої розроблені довготрітні програми з охорони таких історичних центрів Ємену, як Сана, Шибам та ін.

Із зростанням національної самосвідомості перед інтелігенцією Ємену, яка невпинно розвивається, постає питання про шляхи історичного розвитку єменської архітектури. З урахуванням змін, що відбулися в арабському етносі на півдні Аравії, у релігії та соціальному устрої феодальної епохи розвивалася і національна архітектура історичних центрів Ємену. Яким закономірностям підпорядковувався цей процес? У чому полягають особливості, ознаки та шляхи формування архітектури міст середньовічного Ємену? На ці та інші запитання, як показав аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень, досі відповіді не було. Це пов'язано з тим, що проблема формування архітектури в містах Ємену VII–XIX ст. ще не стала предметом ґрунтовного дослідження і тому потребує детального опрацювання. Досі висвітлення питання архітектури Ємену з позицій історико-архітектурного розвитку мало фрагментарний характер. Цілісного ж дослідження цієї проблеми у межах єдиної єменської держави не було. Для громадськості будь-якої держави дослідження закономірностей розвитку її національної архітектури є престижним і актуальним завданням. Це повною мірою стосується і тематики роботи, присвяченої дослідженням формування архітектури міст Ємену VII–XIX ст.

Наукова новизна роботи. Досліджень, що подали б комплексний аналіз розвитку національної архітектури міст об'єднаного Ємену, досі не було. У низці кандидатських дисертацій, присвячених архітектурі Ємену, випускники навчальних закладів України, громадяни Ємену предметом своїх досліджень обрали архітектуру останніх десятиліть ХХ ст., а також проблеми консервації та реставрації пам'яток в історичних центрах Ємену (Алі Хузейфі, Фахмі Абдулла Мах'юб, Аль-Кохалі Алі Салех Аб-до, Аль Сагаф Мохаммед). На території колишнього Радянського Союзу арабській, у тому числі єменській історії архітектури приділяли увагу вчені-схо-дознавці Л.В. Вороніна, Т.А. Путинцева,

¹ 1965 р. у Республіці Ємен було створено Міністерство зі стародавніх пам'яток туризму.

Н.А. Сидорова, Т.Н. Каптерєва, Б.В. Вей-марн, В.В. Наумкін, І.А. Александров, В.І. Гусаров, Л.Н. Котлов, М. Родіонов, Г.М. Удалова, Б.Б. Пиотровський, М.Б. Пиотровський, Ю.Ф. Кожин, О.Г. Большаков, П.А. Грязневич, Л.С. Бретаницький, Г.Е. Грюнсаум, Г.М. Бауер (Російська Федерація), а також О.Б. Раллєв (Україна). Упродовж останніх 20 років архітектуру арабських країн Близького Сходу епохи давнини та середньовіччя досліджують і висвітлюють учені Західної Європи та Америки: А. Рімон, Р. Льюїс, Ж. Пірен (Франція), Г. Стірлен, Б.Ду (США), А.Мец (Польща), Р.А. Яразбол, Е. Грубе (Англія), З.А. Майєр, О. Дорон, К.Д. Шруль, А. Гроссман (Німеччина) та ін.

Тематика культурологічної спрямованості таким чином все частіше охоплює регіон Південної Аравії та стає предметом досліджень багатьох учених. Однак ні в Україні, ні в Ємені не проводилися дослідження історико-теоретичних аспектів формування архітектури міст Ємену епохи середніх віків і нового часу. У цій роботі архітектурні пам'ятки Ємену вперше розглядаються для виявлення ознак і закономірностей розвитку єменської архітектури VII–XIX ст.

Метою дисертації є дослідження особливостей формування архітектури міст Ємену VII–XIX ст. з розробкою її класифікаційних ознак.

Для досягнення мети в дисертації поставлено такі завдання:

- висвітлити специфіку розвитку міст як основних осередків становлення і розвитку архітектури Ємену;
- зробити морфологічний аналіз розвитку єменської архітектури епохи середньовіччя і нового часу, починаючи від періоду утвердження ісламу і до XIX ст.;
- виявити загальні, самобутні ознаки і закономірності розвитку архітектури міст Ємену VII–XIX ст. з розробкою класифікації цих ознак.

Об'єктом дослідження є пам'ятки архітектури Ємену VII–XIX ст., які вирізняються національною своєрідністю.

Предметом дослідження є особливості формування архітектури міст Ємену, розвиток яких знайшов найбільш яскраве відображення в VII–XIX ст.

Межі дослідження. У зв'язку з тим, що в Ємені є чимало історичних центрів як на півночі, так і на півдні країни, розгляд обмежено згідно з поставленими завданнями. Так, на нашу думку, найважливішими у цьому аспекті є такі міста, як Сана, Таїз, Ходейда, Мукалла, Шибам, Тарім, Аден та інші. Деякі яскраві зразки архітектури Ємену трапляються і поза визначними історичними центрами: на стародавніх караванних шляхах або в життєзабезпечувальних долинах – вадах (Джанад, Джібла, Ібб та ін.). Тому їх також введено в роботу як об'єкти, що досліджуються.

Часові межі роботи охоплюють епоху середньовіччя і нового часу. При цьому поняття “середні віки” в історії розвитку арабських країн дещо відрізняється від усталених поглядів учених країн Європи і Америки. Так, для історії Ємену характерно, що пізніє середньовіччя з феодальним та племенним укладом зберігалось майже до антимонархічної революції 1962 року. Період же раннього середньовіччя у Ємені збігся з кількома століттями утвердження інститутів ісламу (VII–X ст.) і був перехідним між язичницьким і періодом розвинутого середньовіччя. Таким чином, періодом становлення і розквіту архітектури міст Ємену можна вважати мусульманську епоху розвинутого і пізнього середньовіччя. У нашій роботі розглядаємо архітектурні об’єкти VII–XIX ст.

Методика дослідження охоплює комплексне вивчення архітектурних пам’яток Ємену, що вирізняються національною самобутністю. При аналізі об’ємно-планувальних, конструктивних і архітектурно-художніх вирішень беруться до уваги характер епохи, релігійність єменської нації, традиції, вимоги з урахування кліматичних та інших умов, на тлі яких формувалась архітектура Ємену VII–XIX ст.

У зв’язку з тим, що пропонується робота має історико-теоретичний характер, для виконання поставлених завдань застосовано графоаналітичний метод, метод історичного зіставлення пам’яток архітектури, а також метод еволюційних перетворень об’ємно-просторових форм. Як емпіричний метод використано натурне обстеження пам’яток архітектури (фотографування, обміри) з подальшим графічним аналізом та описом. Широко використано літературні джерела, матеріали Міністерства зі стародавніх пам’яток і туризму Республіки Ємен, а також матеріали наукових організацій, конференцій, що висвітлюють проблеми збереження національної архітектури.

Указані методи застосовуються відповідно до вирішення поставлених завдань – з позицій наочності та наукової достовірності.

На захист виносимо такі основні положення дисертації:

- класифікація міст Ємену VII–XIX ст.;
- морфологічний аналіз єменської архітектури у її розвитку;
- типологічний аналіз пам’яток архітектури Ємену;
- загальні та самобутні ознаки формування архітектури міст Ємену VII–XIX ст. та їх класифікація.

Апробація роботи здійснювалась через обговорення доповідей автора на чотирьох конференціях професорського складу Одеської державної академії будівництва та архітектури (ОДАБА) в 1998–2001 рр., а також на кафедрі основ архітектури ОДАБА. Автор опублікував тези у збірці матеріалів міжнародних

конференцій професорсько-викладацького складу Одеської державної академії будівництва та архітектури 1998–2001 рр., а також низку статей у наукових збірниках, визнаних ВАКом України як фахові зі спеціальності. Впровадження результатів дослідження здійснювалось з використанням методичних положень роботи в курсовому і дипломному проектуваннях на кафедрах Архітектурного інституту ОДАБА. У співавторстві з науковим керівником цієї роботи, О.Б.Раллєвим розроблено лекцію зі спецкурсу для іноземних студентів на тему: “Середньовічна архітектура Ємену”.

Результати дослідження мають практичне значення для використання їх у найрізноманітніших галузях господарства Республіки Ємен та інших арабських країн близькосхідного регіону. Насамперед, це стосується освіти Республіки Ємен, різноманітних гуманітарних спеціальностей, пов'язаних з культурою, історією країни, її архітектурою. І, нарешті, результати даного дослідження можуть стати першоосновою для подальших історико-архітектурних досліджень Ємену. Видання науково обґрунтованих відомостей про архітектуру Ємену, безумовно, буде сприяти й матеріальному зміцненню національного Міністерства зі стародавніх пам'яток і туризму.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів з висновками, завершальної частини і додатків. Обсяг роботи – 147 сторінок тексту, 108 позицій використаної літератури, 50 аркушів ілюстрацій з демонстраційним матеріалом та додаток. Структура дисертації зумовлена метою роботи і підпорядкована головним завданням дослідження.

ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі “Проблема вивчення архітектури Ємену VII–XIX століть і основні умови для її розв'язання” проаналізовано історіографію питання (1.1), коротку історію середньовічного Ємену (1.2), розглянуто регіональні особливості та загальні умови становлення і розвитку єменської архітектури (1.3), а також специфіку розвитку міст як основних центрів становлення і формування архітектури Ємену VII–XIX ст. (1.4).

1.1. Літературні джерела і дослідження, використані для вирішення поставлених завдань цієї роботи, умовно згруповані за певною спрямованістю змісту: 1) енциклопедична література і література із всесвітньої історії; 2) культурознавча і мистецтвознавча література країн і народів світу; 3) література з історії архітектури арабо-мусульманських країн; 4) література з історії архітектури Ємену; 5) література з питань теорії архі-тектури; 6) дисертації. Так, в енциклопедичних виданнях колишнього Радянського Союзу (ВРЕ, Українська радянська енциклопедія, 20-томне видання “Країни і народи”) про архітектуру

Ємену не говориться майже нічого. Про культуру давнього Ємену можна довідатися з енциклопедії “Міфи народів світу”, “Всесвітньої історії” в 10-ти томах, а також з 2-томної “Історії Сходу” (автор Л.С.Васильєв), “Історії релігії Сходу”, “Історії Сходу середніх віків” (автор В. Рубель) та ін.

Книжки з історії архітектури видавали неодноразово, але в них Ємену було відведено дуже мало місця. Навіть у 12-томній “Всесвітній історії архітектури” арабську архітектуру докладно не висвітлено. Автори цього видання В.Л. Вороніна, Т.Н. Каптерева подали лише загальні відомості про архітектуру арабських країн. З 1961 по 1981 р. в СРСР було видано 5-томний довідник “Мистецтво країн і народів світу” у якому опубліковано декілька статей з архітектури давнього і середньовічного Ємену. У книжці, зокрема, О.Б. Раллева “Історія архітектури країн, що розвиваються” (К., 1986) арабським країнам і Аравійському півострову приділено певну увагу. Також статті з архітектури арабських країн надруковані у книжках В.Л. Вороніної: “Типи традиційного арабського житла народів південно-західної та південної Азії” (1984), “Середньовічне арабське місто” (1991) та ін. У низці наукових статей О.Б. Раллев висвітлює архітектуру арабських країн, у тому числі Ємену: “Закономірності в розвитку архітектури Близького Сходу” (1993), “Регіональні особливості античного зодчества в арабських країнах Близького Сходу” (1994). Цій же проблемі також присвячена його докторська дисертація “Еволюція об’ємно-просторових форм в архітектурі арабських країн Близького Сходу” (1995).

Ще починаючи з XVIII ст. європейські дослідники вивчають культуру Південної Аравії (Нібур, Бургарт та ін.). Найефективнішими є дослідження Ємену вченими колишнього Ленінградського відділення інституту сходознавства – М.Б. Пйотровського, О.Г. Большакова, Ю.Ф. Кожина, а також М. Родіонова, І.А. Александрова, П.С. Наумкіна (Москва).

Разом з тим, питання формування архітектури міст Ємену загалом до цього часу не висвітлювались.

1.2. Періодизація історії архітектури Ємену тісно пов’язана з головними історичними віхами цієї країни. Однак сучасні державні кордони Єменської Республіки не відповідають складним шляхам давньої та середньовічної історії її державності. Тому в дослідженні враховано відносну самостійність розвитку північних областей країни (міста Сана, Таїзз, Джібла, Ібб, Забід, Ходейда, Моха, Саада та ін.) та областей південного Ємену (Аден, Аль-Мукалла, Хадра-маут та ін.).

Визначено такі періоди розвитку архітектури Ємену: перед ісламізацією (III–VII ст.); період арабських халіфатів (638–1538 рр.); період турецьких завоювань (1538 р. – початок XX ст.); період єменського імамату (кінець XVI – початок XIX ст.). Найактивнішим, з погляду національного зодчества, були: період арабських халіфатів і правителів (638 р. – IX ст.), період дрібних князівств

Ємену (Зиядіти – з 821 р.; Сулейхіди – з XI ст., Зурейдіти – з XI ст.; Тахіріди – з 1517 р. Найбільше закріпилась династія Зейдитів – з кінця IX ст. по 1538 р. і в подальшому, після витіснення турків.

В історії Ємену був також складний період зовнішньої арабської експансії (Аюбіди у XII ст. та мамлюки на початку XVI ст. з Єгипту).

У різні періоди своєї історії територія Ємену об'єднувалась правлячими династіями, знову розпадалась і розвивалась у межах відокремлених родоплемінних спільнот. Це спонукало до виникнення регіональних особливостей становлення і розвитку єменської архітектури в його історичних центрах.

1.3. Умови становлення і розвитку єменської архітектури були вкрай неоднорідними. Разом з тим природно-кліматичні фактори на півдні Аравії, де містився Ємен, були порівняно сприятливими. До того ж тут поширеними були іригаційна система експлуатації землі, вміння добувати і зберігати водні ресурси. В етнічному плані південна Аравія являла собою строкату картину. Зі становленням і утвердженням ісламу на початку VII ст. в Ємені почалось об'єднання територій, населення і архітектурних канонів. Значну роль у цьому відіграла арабська мова, що утвердилась на Близькому Сході.

1.4. Специфіка розвитку історичних центрів Ємену полягає в тому, що упродовж усієї історії країни вони становили густу мережу міст і поселень. Чимало давніх поселень і міст стародавньої епохи (Сана, Барракіш, Забід, Маріб та ін.) продовжували своє існування і в епоху середньовіччя. Здебільшого старовинні міста були зруйновані, середньовічні єменці створювали нову містобудівельну інфраструктуру. В єменських історичних центрах епохи середньовіччя були зосереджені головні матеріальні цінності у вигляді архітектурних об'єктів, які нині віднесено до пам'яток історії та культури.

У **другому розділі** “Науково-методичний апарат дослідження архітектури Ємену VII–XIX ст.” обґрунтовано і методи, які сприяють розкриттю поставлених мети та завдань.

При виборі методів наукового дослідження архітектури Ємену VII–XIX ст. і питань її формування необхідно враховувати такі особливості: 1) архітектура Ємену є складовою комплексного дослідження архітектури арабських країн Близького Сходу. Національне як категорія архітектури розвивається поряд з інтернаціональним; 2) у середньовічному Ємені історично сформувались два основні регіони - північний (столиця Сана) і південний (Хадрамаут), в яких знаходяться своєрідні архітектурні школи; 3) нами досліджено такі аспекти розвитку архітектури Ємену, як народне і міжнародне; відповідність змістові і формам; особливості архітектурно-художніх вирішень; розвиток стильових ознак та інше.

Основними методами наукових досліджень з питань формування архітектури Ємену VII–XIX ст. є:

- метод висвітлення пам'яток архітектури за їх хронологічною послідовністю (принцип історизму);
- діалектичний метод дослідження архітектурних пам'яток, тобто вивчення їх розвитку;
- метод комплексного дослідження (як фактологічного, так і теоретичного аналізу) пам'яток архітектури;
- метод архітектурного аналізу (порівняння пам'яток архітектури за їх ортогональними проекціями – фасади, плани);
- метод еволюційних перетворень об'єктів архітектури (порівняння пам'яток або типів архітектурних споруд на різних етапах їх розвитку);
- метод теоретичного аналізу з питань формування єменської архітектури, в тому числі дослідження формоутворюючих елементів та архітектурно-художніх вирішень.

У третьому розділі “Морфологія середньовічної архітектури Ємену” на основі фактологічного матеріалу, натурних обстежень зроблено історико-архітектурний аналіз архітектури на різних її етапах.

3.1. Однією з особливостей архітектури Ємену перед ісламізацією було те, що вже в стародавню епоху тут утворилась густа мережа міст і поселень. До них належать: Сана, Маріб, Нашк, Архаб. Багато стародавніх центрів та їх населення існували завдяки іригаційним спорудам – великим греблям для концентрації води, водокористування (басейни, криниці та ін.).

Важливою ознакою доісламської епохи є монументальна архітектура Ємену – з каменю, дерева, сирцю. Стародавні сабійські храми, палаци, греблі, а також архітектура Хим'яритів залишили ті зразки об'ємно-планувальних вирішень, які продовжували свій розвиток у ранньоісламський період. Центри Хим'яритського царства (III–VI ст.) розташовувались здебільшого в Хад-рамауті – Райбун, Сль-Хураїда, Шабва (столиця). Так як і ці центри, хим'яритське місто Хукка (на півночі Ємену) було обнесено фортечними мурами.

Збереглась велика кількість залишків житлових і культових будов, які були досліджені радянсько-єменськими науковими експедиціями 1980-х рр. Житлові будівлі Ємена напередодні ісламізації подібні до будинків-веж. Це компактні, часто квадратні, споруди. Ширина їх приміщень, однак, не перевищувала трьох метрів. Житлові будівлі споруджували на кам'яних підвалинах зі стінами зі сирцю і з дерев'яним каркасом. Житловий будинок (габарити кожної сторони від 8 до 12) мав не менше двох поверхів, на першому з яких розташовувались господарські комори. Яскраво вираженого укріпленого характеру було помешкання північної частини Ємену, де порівняно великі центри та невеликі поселення укріплювали кам'яними стінами з квадратними та круглими вежами. Багато стін будинків у північних областях викладали з кам'яних блоків після їх обробки.

Язичницькі храми Стародавнього Ємену, зазвичай, споруджували за межами міських стін – іноді на відстані до п'яти кілометрів від міста. Храми Хим'яритського періоду (III–VI ст.) – це зразки двох головних планувальних типів:

- 1) прямокутний храм із внутрішнім подвір'ям (дворовий тип);
- 2) прямокутний храм без подвір'я – однозальний (зальний тип).

Орієнтація у храмів була нерегулярною. Храми мали вхід по високих сходах з поворотом на 90°. Декоративне вирішення храмів було обмежене фризами на зооморфні теми і написами сабейською та хим'яритською мовами. Храми народів прадавнього Ємену мали нішу, або майданчик для встановлення святилища (може бути у вигляді скульптурного зображення). Храми першого типу мали такі ж басейни з водою у внутрішньому подвір'ї.

Таким чином, архітектура та історичні центри Ємену значною мірою сформувались напередодні ісламізації.

3.2. У період раннього середньовіччя (початок VII–X ст.) архітектура Ємену переживає значні зміни канонів, які були встановлені релігією ісламу. Близькість загальнорелігійних центрів ісламу (Мекка, Медина), віддаленість від столиць Арабських халіфатів – Дамаска і Багдада, а також наявність національної прадавньої архітектури – все це знайшло відбиток у розвитку архітектури Ємену на цьому історичному етапі.

У період правління Омеядів (661–750 рр.) у Ємені утвердився тип дво-рвової мечеті. Місце розташування міхрабу підкреслювалось встановленням невеликого купола на низькому барабані. Аркади внутрішнього двору влаштували на пілонах або на круглих стовпах (мечеті Джанадія поблизу Таїзза, джами аль-Кабір у Сані, Велика мечеть у Забіді та інші). Профіль арок встановився до IX ст. – стрільчастий (мечеть у Забіді). Мінарети періоду раннього середньовіччя і в подальшому мають риси домусульманських (хим'яритських) колон, які були в плані 8-ми та 16-гранні. Однак в ісламську епоху єменські мінарети значно збагачуються новими формами і художнім декоративним вирішенням. Форми куполів близькі до півсферичних – з невеликою стрілою підйому.

Головні міста – центри середньовічного Ємену – Сана, Забід, Таїзз, Джібла, Ібб та інші, – набувають живописнішого вигляду. В містах і селищах будували переважно високі будинки-вежі, які прикрашали білими візерунками.

У XI–XIII ст. почався період розквіту архітектури міст Ємену в його північних областях. Він відзначається феодальною роздробленістю – правлінням династій Сулайхидів, Аюбидів, Рассулідів, Зейдитів. Найсильнішою і найтривалішою серед них була династія зейдитських імамів (X–XV ст.), які розгорнули велику будівельну діяльність на значній території Ємену (імам аль-Мансур Абдаллах Ібн Хамза, кінець XI – початок XII ст., емір Ях'я Ібн Хамза – до 1238 р. та ін.).

Крім мечетей, у період національного розквіту будують караван-сараї, бані, медресе. Значне місце в архітектурі займають купольні форми. Мінарети набувають трьох'ярусної структури.

Наводимо приклади розвитку еменської архітектури в тих містах, які переходили від однієї правлячої династії до другої. Так, низку мечетей Таїзза було споруджено до XIII ст. зейдитами, у XIII–XIV ст. – рассулідами, а у XVII–XVIII ст. – адміністрацією турків. Головні мечеті Таїзза (Аль-Ашрафія, Аль-Музаффарія, Махдабія) мають загальну ознаку – багатокупольність. В архітектурі північного Ємену епохи середньовіччя переважали купольні мечеті.

3.3. Зодчество міст південного Ємену найбільш яскраво представлено в області Хадрамаут. У XIII ст. Ємен перетворюється на країну фортець: 1 – укріплені поселення землевласників; 2 – укріплені садиби; 3 – садиби-фортеці родоплемінної знаті; 4 – фортеці державного значення.

Укріплене житло менш забезпечених прошарків населення споруджували у вигляді будинку-вежі з обмеженими засобами захисту (вхід, піднятий над рівнем землі, вузькі сходи, вузькі вікна, плоский дах з високими парапетами для оборони і т.ін.). Група таких будинків утворювала укріплене поселення.

Заможні сім'ї та родоплемінна знать споруджували укріплені садиби. Головний житловий об'єм – вежа – оточена будинками, призначеними для обслуговування, і фортечними стінами (укріплена садиба Хусн Бену Малат біля селища Шерді у ваді Духр, садиба-фортеця Шарах у ваді аль-Каср та ін.). Садиба-фортеця являла собою замок феодала, який споруджувався у важкодоступній гірській місцевості та височів над рештою будівель.

Загальні принципи спорудження еменського укріпленого будинку призвели до створення так званого традиційного будинку-вежі, який майже до середини XX ст. переважав серед житлових будинків. Особливу групу в архітектурі Хадрамаута становлять палаци правителів або їхніх намісників, особняки місцевої знаті та замські резиденції. Яскравим прикладом такого комплексу є палац султана Катірі у місті Сеюн (злам XIX–XX ст.).

У головних історичних центрах Хадрамаута – Тарімі, Шібамі, а також у Сеюні, Енаті, представлені основні зразки середньовічної архітектури – численні мечеті, медресе, караван-сараї, басейни для зберігання води і гробниці. Однак найбільш стабільною була архітектура мечетей. Одним з найхарактерніших зразків мечетей Хадрамаута є Велика мечеть Таріма – Аль-Міхдар (IX–XII ст.). В її архітектурі втілились риси мечетей усього регіону: прямокутний план із внутрішніми подвір'ям, високим мінаретом (квадратний у плані, що звужується догори), плоский дах залу для молитов. Мечеть призначена як для чоловіків, так і для жінок.

Архітектура прибережних міст аль-Мукалла і Адена відрізнялась від будівель і споруд центрів Хадрамаута. Це пов'язано із впливом іноземних мореплавців: у XVI ст. – португальців, а згодом представників південної та південно-східної Азії. Так, мінарети, вежі палаців набувають круглих, що догори звужуються, форм (португальський прототип). В Адені є чимало будівель XIX ст. з банями (куполами), айванами, декором індо-мусульманської школи.

3.4. Огляд пам'яток архітектури міст Ємену VII–XIX ст. свідчить про те, що турецький період (1538 р. – початок XX ст.) для єменського зодчества не вирізнявся розмаїттям. Це були переважно фортеці або цитаделі. Тільки в XIX ст. активізувалась діяльність турецької адміністрації. Так, у XIX ст. в Сані збудовано турецький квартал, а на замовлення заможних власників будувались багаті садиби укріпленого типу. Характерні риси турецької архітектури, однак, в Ємені не прижилися.

3.5. Архітектура міст Ємену VII–XIX ст. не була такою різноманітною, як, наприклад, у середньоморських країнах Близького Сходу (країни Аш-Шам та Ірак). Найхарактернішими типами будівель і споруд для Ємену можна вважати: 1) фортифікаційні; 2) житло; 3) культові; 4) меморіальні; 5) споруди для водокористування.

Фортифікаційні споруди епохи середньовіччя класифікуються за містобудівельними ознаками (місто-фортеця Шібам, укріплений квартал, цитадель), за розміщенням у сільській місцевості (укріплене поселення, садиба-фортеця, сторожова вежа), за особливостями планування (компактні, розсосереджені).

Традиційне єменське житло класифікується за соціальними ознаками (масове, кочове, сільське, міське; індивідуальне житло-палаці, резиденції правителів), за планувальним вирішенням (компактно-замкнуте, вільної конфігурації), за особливостями формоутворення (малоповерхове, вежа, плоскопокрівельне, купольне).

Культові споруди середньовічного Ємену за призначенням характеризуються як мечеті та медресе. Мечеті будували за арабським типом (з внутрішнім подвір'ям, плоскопокрівельні) та купольного типу. Ранніми прототипами мечетей арабського типу в Ємені могли служити язичницькі храми, які будували як на півночі, так і на півдні країни. Ранніми прототипами купольних мечетей могли стати ранні ісламські пам'ятки Близького Сходу (Куббат ас-Сахра в Єрусалимі, Велика мечеть Омеядів у Дамаску і т.ін.) Споруджувались також мечеті інших планувальних (змішаних) вирішень – у пізньосередньовічний період. Релігійні школи-медресе можна класифікувати як плоскопокрівельні, так само, як і купольні.

Меморіальні споруди представлені у Ємені мавзолеями та іншими спорудами, які стосуються погребання. Вони займають острівне положення, наближаючись до центричного типу. Зазвичай, це споруди типу павільйону з куполом над погребною камерою. За призначенням, мавзолеї будували монофункціональні та біфункціональні. За формою куполів – параболічні, півсферичні та з реберними куполами.

Споруди для водокористування у Ємені будували у вигляді басейнів відкритого типу – джабії (резервуари), криниці, купольні сікая.

У четвертому розділі “Ознаки й закономірності формування архітектури міст Ємену VII–XIX ст.” подано головні наукові результати роботи.

4.1. До формоутворювальних ознак архітектури Ємену віднесемо чотири основні групи: 1) матеріальні; 2) середовищні; 3) художньо-естетичні та 4) еволюційні. Матеріальні ознаки формоутворення пов'язані з певними спорудами єменської архітектури, в тому числі з функціонально-типологічними, архітектурно-планувальними вирішеннями та конструктивно-технологічними особливостями розвитку.

Формоутворювальні ознаки архітектурного середовища охоплюють природно-кліматичні фактори, соціально-економічні умови та релігійні особливості в умовах Ємену.

Художньо-естетичним ознакам формоутворення притаманні такі риси, як художність образу, засоби архітектурної композиції та специфічність індивідуального образу.

Еволюційні ознаки формоутворення враховують специфіку поступового формування архітектури, закономірності зміни архітектурної форми, а також спадкоємність формування національної архітектури.

4.2. Розглянуто таку категорію у формуванні архітектури Ємену, як співвідношення загального та самобутнього. Урахування та використання цього співвідношення закономірні в будь-якій архітектурній школі. Архітектуру Ємену епохи середньовіччя необхідно розглядати як складову загальноарабської архітектури. Це виявляється насамперед у тому, що, з одного боку – об'єднує, а з другого – робить єменську архітектуру неповторно-своєрідною серед міст, районів або арабських країн. Це співвідношення розглянуто в цьому дослідженні: 1) між єменською та загально-арабською архітектурою; 2) як аспект єдності та підпорядкованості звичайного і складного; 3) між локальними напрямками в архітектурі Ємену.

З даної тези виявлено спадкоємність (або традиційність) для об'ємно-планувальних вирішень та для деяких елементів в архітектурі середньовічного Ємену. Так, в Ємені періоду ісламу продовжували використовувати давні засоби будівництва, а саме: укріплене житло, плоский дах, культові споруди дворового типу, архітектурний декор і т.ін.

Виявлено локальний характер формування архітектури Ємену епохи середньовіччя, який залежить від конкретних умов формування традицій та архітектурних зон з порівняно самобутніми рисами архітектури – Сана, Тіхама, Аден, Хадрамаут, Мукалла.

4.3. Визначено важливу ознаку формування архітектури міст Ємену VII–XIX ст. – пріоритет функціонального. Вперше подано розгорнуту характеристику функцій в архітектурі Ємену епохи середньовіччя, а саме: 1) категорії функцій (зручність, призначення, користь); 2) умови функціонування будівель (міцність, раціональні планувальні рішення, традиційність); 3) якість функцій (монофункційність, біфункційність, багатофункційність); 4) умови вибору функцій (природно-кліматичні фактори, види та форми діяльності, соціально-економічний уклад, суспільство).

Пріоритет функціонального у єменській архітектурі полягає в будівництві “раціональної” архітектури, взаємопов'язаної з компактним, зручним планом та довготривалістю конструкцій будівель, в т.ч. фортець, замків, укріплених осель і садиб, культових споруд з обтяженими формами і ін.

4.4. Всебічно висвітлено архітектурно-художні ознаки архітектури середньовічного Ємену, які поділено на дві основні групи – архітектурно-композиційні та художньо-декоративні. У єменській архітектурі епохи середньовіччя відображено тектоніку аркових та купольних конструкцій. До того ж, формування цих “східних” елементів відрізняється від архітектурних засобів інших арабо-мусульманських країн. Наприклад, у Ємені велику популярність має своєрідний купол – яйцеподібної, або параболічної форми. Широко використовуються засоби композиції метр, ритм, симетрія та контраст. У єменській архітектурі епохи середньовіччя найбільше розповсюдження мав так званий поясний орнамент (парапети, карнизи і т.ін.). Крім цегляної візерунчатої кладки, поливної кераміки або гіпсового орнаменту, широко застосовувались різьба по дереву (на віконницях, дверях, балках, колонах). Найвищою декоративністю архітектура Ємену досягала наприкінці XIX – на початку XX ст.

ВИСНОВКИ

Унаслідок проведеного наукового дослідження у цій дисертаційній роботі встановлено:

1. Актуальність та новизна наукової теми “Формування архітектури міст Ємену VII–XIX століть”. У розвідці використано методи хронологічної послідовності, комплексності дослідження, архітектурного аналізу та зіставлення, еволюційних перетворень, теоретичного та графічного аналізів.

2. Було здійснено аналіз літературних джерел та наукових досліджень, які тою чи іншою мірою висвітлюють або торкаються історично-архітектурних аспектів формування єменської архітектури. Вперше розроблено історично-архітектурну періодизацію, на основі якої стало можливим зробити науково обґрунтований фактологічний аналіз будівництва Ємену.

3. Унаслідок фактологічного аналізу виявилася своєрідність формування північної та південної єменської шкіл. У ранні часи ісламізації (VII–X ст.) на архітектуру Ємену значно вплинули традиції стародавнього періоду. Значне місце у цей період належало архітектурі фортець. Основними історичними центрами Північного Ємену є Сана, Саада, Таїзз, Забід, Джібла, Ібб. У Південному Ємені велика кількість пам’яток національної архітектури зосереджена у Хадрамауті (Тарім, Шібам, Сайюн, Єнаті), а також у Мукаллі та Адені.

4. Встановлено, що розквіт національної архітектури в історичних центрах Ємену відбувався у XII–XV ст., тобто до турецьких завоювань. З приходом турецької адміністрації у XVI ст. починається застій у єменській архітектурі, використання турецьких та міжнародних засобів будівництва.

5. На основі наукових досліджень, на прикладі таких типів, як фортифікаційні споруди, традиційне сменське житло, культові споруди, меморіальні будівлі, а також споруди водокористування вперше зроблено типологічний аналіз архітектури Ємену епохи середньовіччя. Кожен з наведених класифіковано, що підтвержує своєрідні шляхи формування архітектури Ємену VII–XIX ст.

6. Вперше визначено та з науково-теоретичних позицій висвітлено ознаки та закономірності формування архітектури міст Ємену VII–XIX ст. (Табл.1):

- ознаки формоутворення та спадкоємності;
- локальний характер розвитку архітектури;
- співвідношення загального та національного в архітектурі;
- пріоритет функціонального;
- специфіка архітектурно-художніх вирішень.

7. Висвітлені та розкриті шляхи втілення результатів цього дослідження, а саме: у розвиток національної науки в історично-архітектурній сфері; у розвиток національної освіти за фахом “Архітектура”; у науково-теоретичних контактах на рівні арабо-мусульманських країн; для вирішення питань реставрації пам’яток архітектури Ємену; в науково-видавничій діяльності для висвітлення національної архітектури; для подальших наукових досліджень формування архітектури Ємену.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА

1. Каузи Али Мохаммед. Поиски современной архитектуры Йемена на этапе дипломного проектирования // Матеріали III науково-методичної міжнародної конференції ОДАБА “Удосконалення підготовки фахівців”. – Одеса, 1998. – С.151 – 152.

2. Каузи Али Мохаммед. Архитектура средневекового Йемена (на при-мере Северного Йемена) // Матеріали IV міжнародної науково-методичної конференції ОДАБА “Удосконалення підготовки фахівців”. – Одеса, 1999. – С. 106.

3. Каузи Али Мохаммед. Социальные условия становления национальной архитектуры в исторических центрах Йемена // Сборник научных трудов “Проблемы теории и истории архитектуры Украины”. – Одесса: Город мастеров. – 1999. – С. 113 – 115.

4. Каузи Али Мохаммед. Изучение национальной архитектуры в процессе освоения архитектурных дисциплин // Матеріали V міжнародної науково-методичної конференції ОДАБА. – Одеса, 2000. – С. 152.

5. Каузи Али Мохаммед. Исторические центры как основные источники становления и развития национальной архитектуры Йемена // Збірка наукових праць вузів художньо-будівельного профілю України і Росії “Традиції та новачії у вищій архітектурно-художній освіті”. Харківський художньо-промисловий інститут, Харків, 1999. – Вип.1. – С. 10 – 16.

6. Каузи Али Мохаммед. Основные черты и особенности архитектуры Северного Йемена средних веков // Збірка наукових праць вузів художньо-будівельного профілю України і Росії “Традиції та новачі у вищій архітектурно-художній освіті”. Харківський художньо-промисловий інститут, Харків, 1999. – Вип.2-3. – С. 20 – 25.

7. Каузи Али Мохаммед. Типологический анализ средневековой архитектуры Йемена // Сборник науч.тр. ОГАСА “Проблемы теории и истории архитектуры Украины”. – Одесса: Друк. – 2001. – Вип.1. – С. 71 – 77.

8. Каузи Али Мохаммед, Раллев А.Б. Признаки и закономерности развития национальной архитектуры в исторических центрах Йемена // Сборник науч.тр. ОГАСА “Проблемы теории и истории архитектуры Украины”. – Одесса: Друк”. – 2001. – Вип.2. – С. 89 – 94.

9. Коломейчук Г.П., Каузи Али Мохаммед. “Проблемы сохранения, восстановления и реставрации памятников национальной архитектуры” // Сборник науч. тр. ОГАСА “Проблемы теории и истории архитектуры Украины”. – Одесса: Друк. – 2001. – Вип.2. – С. 94 – 97.

10. Каузи Али Мохаммед. Пути внедрения результатов исследования истории архитектуры стран Ближнего Востока (на примере Республики Йемен) // Матеріали VI міжнародної науково-методичної конференції ОДАБА “Удосконалення підготовки фахівців”. – Одеса. – 2001. – С. 149.

АНОТАЦІЯ

Каузі Алі Мохаммед. Формування архітектури міст Ємену VII–XIX століть.

Дисертація (рукопис) на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури за спеціальністю 18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. Одеська державна академія будівництва і архітектури. – Одеса, 2001.

Кандидатську дисертацію присвячено особливостям формування архітектури міст Ємену VII–XIX століть, унаслідок чого було досліджено і класифіковано основні риси і закономірності розвитку єменської середньовічної архітектури, а також типологічний аналіз зодчества Ємену доби середньовіччя. Розглянуто історіографію цих питань. Це дало можливість висвітлити морфологію єменської архітектури на різних етапах розвитку: від початку ісламізації до пізнього середньовіччя.

У роботі використано натурні обстеження, літературні джерела й історико-архітектурний аналіз.

Дослідження виконано в межах території Республіки Ємен доби середньовіччя. Наукова новизна і практичне значення такі:

– вперше виконано комплексне дослідження щодо розвитку національної архітектури в історичних центрах Ємену;

– визначено основні риси і закономірності розвитку архітектури середньовічного Ємену, а також типологічно її проаналізовано;

– здійснено класифікацію містобудівних, об'ємно-просторових і архітектурно-художніх вирішень.

Матеріали дисертації передбачені для використання у подальших наукових дослідженнях, у практиці реставраційних робіт, а також у підготовці архітекторів в національній і міжнародній системах освіти.

Ключові слова: формування, національна архітектура, історичний центр, закономірності і риси.

ANNOTATION

Quzi Ali Mohammad. The formation of the architecture in the Yemens' towns of the VII-XIX-th centuries.

The dissertation (manuscript) for candidate's degree on specialty 18.00.01 – theory of architecture, the restoration of the memorable architectural prices. Odessa State Academy of Building and Architecture. – Odessa, 2001.

The thesis deals with investigation of the development of the national architecture in the historical centers of Yemen. There are main signs and regularities of the development of the Yemen's medieval architecture, typological research of the one, which were fulfilled and classified in this work. It was considered the history of different research works dedicated to Yemen and its culture. There were used several methods for solution of research problems, for example: the principle of complex research; the architectural comparison; the method of natural research and others. The history of Yemen is describing in the time borders (III–XIX c.) of medieval epoch.

The natural materials and examples show the character of the development of the cities which are the historical centers of Yemen, show the peculiarities of planning and construction south Arabia (Yemen).

The scientific novelty is:

– for the first time it was fulfilled the complex research of the national Yemen architecture in the historical centers;

– it was determined the main signs and regularities of the development of the national architecture in the historical centers of Yemen, and also its typological tips of buildings (fortifications, dwelling, mosques and tombs);

– it was determined the architectural arts-decoration and ornament.

The results of the thesis may be used in the next researches and in the restorations of the architectural Yemen monuments. These results may be recommended for the architectural education in Yemen district.

The main words: the formation, national architecture, historical center, the signs and regularities.

АННОТАЦИЯ

Каузи Али Мохаммед. Формирование архитектуры городов Йемена VII–XIX веков.

Диссертация (рукопись) на соискание ученой степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01 – Теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры. Одесская государственная академия строительства и архитектуры. – Одесса, 2001.

Кандидатская диссертация посвящена исследованию особенностей формирования архитектуры городов Йемена VII–XIX вв., в результате которого были выявлены, изучены и классифицированы основные признаки и закономерности развития йеменской средневековой архитектуры, а также типологический анализ зодчества Йемена средних веков. Рассмотрена историография данных вопросов, что на основе принятых современных методов научных исследований дало возможность осветить морфологию йеменской архитектуры на разных этапах исторического развития, начиная от начала исламизации до позднего средневековья и нового времени (VII–XIX вв.).

Представленный фактологический материал позволил выявить характер развития городов – исторических центров Йемена, специфику формирования объемно-планировочных решений в условиях Йемена, архитектурно-художественных приемов.

В работе были использованы натурные обследования, литературные источники и современные приемы историко-архитектурного анализа.

Границы исследования определены в территориальных пределах Республики Йемен эпохи средневековья (VII–XIX вв.).

Научная новизна и практическое значение работы состоят в следующем:

- впервые выполнено комплексное исследование по развитию национальной архитектуры в исторических центрах Йемена;
- определены основные признаки и закономерности развития средневековой архитектуры Йемена, а также ее типологический анализ;
- осуществлена классификация градостроительных, объемнопланировочных и архитектурно-художественных решений.

Материалы диссертации могут быть использованы для дальнейших научных исследований и непосредственно в реставрационной практике Республики Йемен, а также при подготовке архитекторов в национальной и международной системах образования.

Ключевые слова: формирование, национальная архитектура, исторический центр, закономерности и признаки.

Підписано до друку 04.04.2002 р.
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Друк на різнографі. Умовн. друк. арк. 1,16. Обл.-видав. арк. 0,89.
Тираж 100 прим. Зам. 254.

Поліграфічний центр
Видавництва Національного університету “Львівська політехніка”
вул. Ф.Колесси, 2, 79000, Львів

459/96

АВ 51.357

Мист